

- 11 Яворницький Д. История города Екатеринослава ... - С. 38.
- 12 Екатеринославский юбилейный листок... - С. 94-95.
- 13 Словарь української мови. Упоряд. Б. Грінченко: В 4-х т. - Т. 3. - О.П.- К., 1996. - С. 285, 286.
- 14 Феодосий (Макаревский). Материалы... - С. 42.
- 15 Беднов В. К истории бывших запорожских старшин и козаков... - С. 231.
- 16 Яворницький Д. История города Екатеринослава... - С. 40.
- 17 Петров В. Страшная тайна казака Лазаря Глобы // Теленеделя - Днепропетровск. - 2000. - №2. - С. 9.
- 18 Словарь української мови. Упоряд. Б. Грінченко: В 4-х т. - Т. 2. - 3- Н.- К., 1996. - С. 217-218.
- 19 Беднов В. К истории бывших запорожских старшин и козаков... - С. 239.
- 20 Беднов В. К биографии Лазаря Глобы... - С. 319.
- 21 Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. - Т. 2. - Одесса, 1853. - С. 106.
- 22 Чернов Є.А. Доля земельної власності Лазаря Глоби (з історії соціально-економічних стосунків в Катеринославі кін. XVIII - поч. XIX ст.) // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Секція III, IV, V. - Запоріжжя: РА "Тандем - У", 1997. - С. 158-161.
- 23 Екатеринославский юбилейный листок... - С. 76-77.
- 24 Російський державний військово-історичний архів (далі РДВІА.), ВУА, спр.. 18725. - Арк. 7-8.
- 25 Феодосий (Макаревский). Материалы... - С. 44-45.
- 26 Там само. - С. 47-48.
- 27 Там само. - С. 49.
- 28 Екатеринославский юбилейный листок... - С. 77.
- 29 Там само. - С. 217-218.

Петреченко І.Є.

МАЛОВІДОМИЙ ОПИС ЧЕРНІГІВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА КІНЦЯ XVIII СТ.

Всебічне статистично-топографічне вивчення Чернігово-Сіверщини було започатковано в останній чверті XVI-ІІ ст. у безпосередньому зв'язку з адміністративно-територіальними перетвореннями, що мали на меті остаточну лік-

відацію автономного устрою Гетьманщини у складі Російської держави. Впродовж 1779—1796 рр. майже безперервно тривала робота по опису Лівобережної України і, зокрема, території Чернігівського намісництва. Періодичність надходження наказів про створення того чи іншого опису, час, що витрачався на їх підготовку і впорядкування, а також аналіз інформації, яку містили описи, дозволяють стверджувати, що опис Чернігівського намісництва було проведено в три етапи.

На першому етапі (1779—1781 рр.) в ході загального опису Лівобережної України комісією, що складалася з колезьких канцеляристів та представників козацької старшини, на чолі з А.С. Милорадовичем¹ було підготовлено три різновиди описів Чернігівського намісництва: опис у формі статистичного зведення відомостей про людність намісництва²; опис, що являє собою перелік населених пунктів³; опис, в якому представлено цікавий узагальнюючий матеріал про географію, економічний розвиток і соціальну структуру населення Чернігівського намісництва, який завдяки зусиллям О.М. Лазаревського був частково оприлюднений на сторінках “Записок Черниговского губернского статистического комитета”⁴. З “легкої руки” дослідника його зазвичай називали Описом Д.Р. Пащенко. Другий етап (1784—1786 рр.) був пов’язаний передусім з підготовкою О.Ф. Шафонським “Черниговского наместничества топографического описания”, яке 1851 р. було видано заходами голови Київської археографічної комісії М.Й. Судієнка⁵. Крім того, тоді ж були виготовлені опис “продуктов и произведений”⁶ та “річок, озер і височин Чернігівського намісництва”⁷. Нарешті, на третьому етапі (1787—1796 рр.) було впорядковано “Сокращенное историческое описание Черниговской губернии”⁸, нещодавно оприлюднене на сторінках журналу “Сіверянський літопис”⁹, та “Камеральное описание пришедшей от Минской и Волынской губернии к Черниговскому наместничеству части и устроенной в ней Речицкой округи”¹⁰.

Значний інтерес становить, зокрема, “Описание озерам, рекам и впадающим в оныя речкам, ручьям, равно и горам,

состоящим в Черниговском наместничестве”, яке в числі інших готувалося “к всеподаннейшему поднесению Ея Императорскаго Величества”¹¹. 31 січня 1785р. член Російської Академії наук і мистецтв П.О. Соймонов, який на другому етапі координував роботу по складанню описів намісництв, писав генерал-губернатору Лівобережної України П.О. Рум’янцеву-Задунайському: “Благоугодно Ея Императорскому Величеству иметь реестр озерам, рекам и впадающим в оныя речкам, ручьям, равномерно и горам, вверенных Вашему Превосходительству губерниях находящихся”¹². Вже 21 лютого 1785 р. П.О. Рум’янцев-Задунайський доручив Чернігівському намісницькому правлінню “уездным землемерам приказать, чтобы они каждый в своем уезде оныя как возможно вернее и точнее описали, и особливо иметь им примечание о портовых реках, где они протекают, показав вершину их или источники, откуда они начало свое имеют и устье, в какия реки впадают, также и какия реки и озера в них входят, а по временам в году, какой они ширины и глубины и в весняное как далеко разливаются, а в зимное, как долго льдом покрыты бывают, что наблюдать равномерно и о озерах и иных реках, а гор величину и ширину показать точно, и каменныя ли они или земляныя и не значут ли они чего по древности, и ежели есть им имена, то почему они так называются. И таковыя списки к губернскому землемеру, а тот, приведя в должную и лучшую исправность, чрез наместническое правление ко мне представить должен неукоснительно, о чем наместническое правление и губернскому землемеру благоволить притвердить”¹³.

4 березня 1785 р. Чернігівське намісницьке правління розіслало наказ відповідного змісту повітовим землемірам і губернському землеміру прем’єр-майору Л. Лутовінову¹⁴. Незабаром останній, зауважуючи, що “такое описание рек, озер, речек, ручьев и гор . . . надлежит им (землемерам — І.П.) сделать надлежащим образом с прилежанием и верною, каковой . . . без снятия оных в натуре по инструменту быть неуповательно, без чего и ему Лутовінову в должную, лучшую и верную исправность привести не можно”, прохав Чернігівське намісницьке правління наказати “каж-

дому землемеру в своем уезде те состоящие озера, реки, речки, ручьи, также и горы снять по инструменту и наложить на имеющиеся у них, данные от его для сочинения уездных и составления губернской карты плани”, аби ж полегшити виконання поставленого завдання в допомогу землемірам виділити по два солдати, а також вози та робітників для транспортування інструментів¹⁵. Очевидно, намісницьке правління визнало доводи Л. Лутовінова цілком слушними, тому що 6 травня 1785 р. своїм наказом задовольнило прохання губерньського землеміра¹⁶.

Робота по опису рік, озер, струмків і гір, мабуть, дещо затягнулася, тому що 16 жовтня 1786 р. П.О. Рум'янцев-Задунайський нагадав Чернігівському намісницькому правлінню “о скорейшем такового описания ... доставлении”¹⁷. 23 жовтня 1786 р. намісницьке правління, розглянувши це питання на своєму засіданні, встановило для всіх повітових землемірів, крім зеньківського, який, очевидно, вже представив свій опис, останній термін подання описів — 1 грудня 1786 р.¹⁸ Разом з тим, висловлювалося побажання, “дабы повеленныя описания . . . окончены были как можно скорее и ежели можно, то прежде положеннаго срока”¹⁹. Губерньський землемір Л. Лутовінов мав негайно виїхати в Городню, Березну, Борзну, Ніжин, Прилуки, Глинськ, Лохвицю, Ромни та Гадяч і на місці з'ясувати у повітових землемірів “учинены ль им повеленные рекам и озерам описания”. Якщо ж за якихось причин опис не було підготовлено, Л. Лутовінов мав посприяти, “чтобы он (повітовий землемір — І.П.) к учинению онаго описания того ж самаго времени приступил”. Повітовим землемірам чернігівському Дормедонту Філіпову, городницькому Козьмі Глуміліну, березинському Турагіну, ніжинському Олексію Станіславському, борзеньському Павлу Астафьеву, роменському Івану Колобову, прилуцькому Івану Ушакову, лохвицькому Якову Хоменкову і гадяцькому Петру Шнітнікову було наказано, щоб вони “приложили радетельное попечение, дабы описания лежащим в их уездах рекам, озерам, речкам, ручьям и горам окончены были на вышеозначенный срок непременно под опасением неминуемаго и строжайшаго взыскаия”. У зв'язку з тим, що в Глинському повіті власно-

го землеміра на той час не було, підготовку цього опису було доручено новопризначеному чернігівському землеміру Михайлу Стефановичу. Усім городничим і повітовим справникам, у свою чергу, Чернігівське намісницьке правління наказало, аби вони “над уездными землемерами настаивали и к скорейшему сочинению сих описаний понуждали, а равномерно по требованиям их городничие по два человека солдат, а исправники потребное число подвод и работников без и малейшаго замедления давали, и всякое пособие чинили”²⁰.

Інспекційна поїздка Л. Лутовінова показала, що далеко не всі землеміри належним чином поставилися до впорядкування опису рік, річок, струмків і гір, а дехто навіть і не починав цієї роботи. Так, 5 листопада 1786р. Чернігівське намісницьке правління, зокрема, розглядало рапорт Л. Лутовінова, в якому говорилося, що землеміри ніжинський О. Станіславський, лохвицький Я. Хоменков та зеньківський П. Дьяконов “повеленныя описания горам и рекам учинили”, у той же час городнянський і березинський землеміри лише “в бытность его (Л. Лутовінова — І.П.) к сему и приступили”, а чернігівський землемір Д. Філіпов “чтобы он такое описание и начал, в рапорте своем не упоминает”²¹. Враховуючи це, а також тільки-но отриманий наказ П.О. Рум’янцева-Задунайського “наместническому правлению иметь атлас губернии, где бы при генеральной карте целого наместничества находились и специальные всякаго уезда с приличествующими на сей случай украшениями, которые землемери ... сделать должны”, намісницьке правління вже більш суворо застерігало повітових землемірів, крім лохвицького та зеньківського: якщо вони “повеленнаго описання не сочинят, ... то, как нерадивие и неспособные”, вони мали бути “отрешени от своих должностей и преданы суждению по законам”²².

Мабуть, ця погроза не в останню чергу сприяла активізації роботи землемірів. Вже 19 листопада 1786 р. намісницьке правління констатувало факт отримання описів річок, озер, струмків і гір від чернігівського, лохвицького, глиньського і зеньківського землемірів, а 24 листопада розглянуло рапорт Л. Лутовінова, в якому той повідомляв, що

повітові землеміри борзенський П. Астаф'єв, ніжинський О. Станіславський, прилуцький І. Ушаков і гадяцький П. Шнітніков завершують роботу над описами²³.

Однак, серед повітових землемірів були й такі, кого навіть загроза втратити роботу і бути притягнутим до відповідальності не примусила розпочати опис рік, озер, струмків і гір. Серйозна проблема з виконанням цього завдання виникла в Роменському повіті. Ще 9 листопада 1786 р., заслухавши нарікання роменського городничого Г. Сегунова на поведінку тамтешнього землеміра І. Колобова і його відмову виконувати свої обов'язки, зокрема, описувати річки, озера, струмки і гори. Чернігівське намісницьке правління наказало останньому, “чтобы он о скорейшем окончании находящимся в Роменском уезде рекам и озерам описаний употребил всевозможное старание, ибо в противном случае, ежели описания на повеленной срок не окончат.... яко незначительной и нерадивой штрафован будет по всей строгости законов”²⁴. Схоже, І. Колобов проігнорував і цей наказ, бо вже 24 листопада намісницьке правління уповноважило Л. Лутовінова підключити до описування річок і гір в Роменському повіті гадяцького і прилуцького землемірів, І. Колобова ж належало арештувати і відправити до Чернігова²⁵.

Чи то виготовлення подібних описів не потребувало багато часу, чи то землеміри працювали дуже оперативно, але до визначеного терміну всі описи були готові. В усякому разі вже 29 грудня 1786 р. П.О. Рум'янцев-Задунайський в листі до Катерини II писав: “Присланное ко мне от Черниговскаго наместническаго правления описание рек, болот и гор в Черниговской губернии находящихся, при сем всеподданейше представляю”²⁶.

Рукопис “Описания озерам, рекам и впадающим в ония речкам, ручьям, равно и горам, состоящим в Черниговском наместничестве” виявив свого часу в архіві Малоросійської колегії О.М. Лазаревський. Дослідник датував цей опис 1785 р., хоча, на нашу думку, доцільніше його датувати 1786 р., адже у 1785 р. робота над підготовкою опису тільки розпочалася, завершено ж її було у 1786 р. У грудні 1867 р. Чернігівський губернський

статистичний комітет ухвалив рішення оприлюднити пам'ятку на сторінках своїх "Записок"²⁷, що й було зроблено 1868 р. Подальша доля рукопису опису, на жаль, невідома. Відтак, "Описание рек Черниговскаго наместничества", опубліковане О.М. Лазаревським, сьогодні править за першоджерело.

"Описание рек" містить інформацію про те, територією яких повітів та намісництв протікає та чи інша річка, звідки бере свій початок, яку вона має ширину та глибину протягом року та під час повеней, коли вона буває вкрита кригою; обов'язково зазначається, чи є в річці мілини чи придатна річка до судноплавства, а також чи має вона пристані і де саме, які інші річки в неї впадають. В описі подано скупі відомості про озера — їх розміри (довжина, ширина, глибина), які річки з них витікають, в них впадають або несуть через них свої води; фіксуються назви боліт, в яких мають свої верхів'я річки; згадуються навіть невеличкі струмки та джерела. Певне уявлення про характер цієї пам'ятки дозволяє скласти опис річки Десни²⁸:

"Портовая река Десна, течение имеет новгородской северской губернии, от сосницкаго уезда, черниговскаго наместничества через березинской и черниговской уезды, киевскаго наместничества в уезд остерский, излучинами; широкою она в самую малую воду, в жаркое летнее время, бывает от 50 до 100, а, глубиною от 1 до 3 саж., по оной реке в некоторых местах, имеются отмели, однакож судовому ходу не препятствуют. На ней пристаней судам и лесу две, из коих одна против города Чернигова, а другая березинаскаго уезда, при селе Кладковке. В весенное время разливается от 2 до 5 верст. Вода при самом большем разливе, прибывает до 4 1/2 арш. Замерзает в ноябре и декабря в первых числах. Льдом покрыта бывает по апрель м.; а прибыль и убыль воды также и равные обстоятельства имеют, как и река Днепр"²⁹.

Окрім опису водної мережі Чернігівського намісництва, у пам'ятці наведено також коротку інформацію про гори (або скоріше височини) краю — де вони розташо-

вані, яка їх висота, яку мають назву і звідки вона походить: “Горы холмоватие состоящие сей же губернии в городницком, у реки Днепра, 1) при м. Любече, Мазепинская, высотой 20, в поверхности длиною 60, а шириною 16 сажень. Название свое получила потому, что на оной построен был дом бывшего в Малой России гетмана Іоана Мазепи; 2) именуемая Кучка, высотой 20, в поверхности ж длиною 80, шириною 23 сажени; а почему сие название имеет — неизвестно; 3) над речкою Болгачом, называемая Лисица, простирается по берегу длиною на 4 версты; 4) в глинском у., при м. Сребном, над речкою Лисогором, с правой стороны, по названию владельца — Ливсиева; при подошве в окружности — 322, высотой 231/2 сажени. В сем же городницком, черниговском и лохвицком у рек Днепра и Удоя, над левыми, а Десни и Снови над правыми берегами, состоят горы и отделяющие у оних низкие места от возвышенных, высотой от 10 до 15 и до 20 сажень, а толстотою в крутости на горизонте, от подошвы горы от 2 до 4 сажень, а длиною простираются — сплошние при Днестре на 8, при Десне на 9, а при Снови — на 10 верст; а разделяются токмо отврагами, из которых первые три пещание, а последние все земляния з глиною, и состоящая ж у реки Ворскли близ бывшего преображенскаго скелскаго монастыря, гора, длиною на 3 версты, каменистая; но все оные без звания и по древности ничего не значат”³⁰.

Навіть при поверховому розгляді опису помітно, що його впорядкувала одна людина, адже кожен землемір складав опис в межах свого повіту, в той час як у підсумковому “Описании рек” поділу на окремі повіти немає. Не виключено, що відомості з місць узагальнив губернський землемір Л. Лутовінов, однак поки що це залишається лише припущенням.

¹ Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. — Чернігів, 1931. —

Т. 1. — Праці історично-краєзнавчої секції. — С. 7-13; його ж. Опис Новгород-Сіверського намісництва // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781). — К., 1931. — С. V-XI.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф.І. — Спр. 60130-31. — Арк. 65-144; Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі — ЦДАК). — Ф. 54, оп. 3, спр. 14139. — Арк. 1-48.

³ ЦДАК. — Ф.204, оп.1, спр. 5. — Арк. 1-72; Російська державна бібліотека. — Відділ рукописів. — Ф. 159, оп. 1, спр. 1121. — Арк. 46-90.

⁴ Описание Черниговскаго наместничества // Черниговские губернские ведомости (далі — ЧГВ). — 1867. — № 44-48; 1868. — № 1, 4, 6, 7, 9. — Часть неофициальная; (Пащенко Д.Р.). Описание Черниговскаго наместничества (1781г.). — Чернігів, 1868.

⁵ Шафонский А.Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. — К., 1851.

⁶ ЦДАК. — Ф. 204, оп. 1, спр. 39. — Арк. 1-94.

⁷ Описание рек Черниговскаго наместничества (1785г.) // Записки Черниговскаго губернскаго статистическаго комитета. — Чернігів, 1868. — Кн. II. — Вип. 1-2. — С. 1-34.

⁸ Російський державний військово-історичний архів (далі — РДВІА). — Ф. 846, оп. 16, спр. 19166.

⁹ “Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо” 1787 р. / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петреченко // Сіверянський літопис. — 1995. — № 2. — С. 82-95.

¹⁰ РДВІА. — Ф. 846, оп. 16, спр. 19167. — Арк. 1-14.

¹¹ ЦДАК. — Ф. 204, оп. 2. — Спр. 298. — Арк. 59 зв.

¹² Там само. — Ф. 193, оп. 1, спр. 2863. — Арк. 13; Ф. 204, оп. 2, спр. 296. — Арк. 97; Ф. 1959, оп. 1, спр. 52. — Арк. 12-12 зв.

¹³ Там само. — Ф. 204, оп. 2, спр. 296. — Арк. 97-98 зв.

¹⁴ Там само. — Спр. 298. — Арк. 59 зв.; Спр. 343.—Арк. 28 зв.—29.

¹⁵ Там само. — Спр. 291. — Арк. 311 зв.—312; Спр. 307. — Арк. 407зв., 427.

¹⁶ Там само. — Спр. 298. — Арк. 59-60.

¹⁷ Там само. — Спр. 342. — Арк. 568.

¹⁸ Там само. — Спр. 325. — Арк. 212.

¹⁹ Там само. — Спр. 343. — Арк. 31, 93.

²⁰ Там само. — Арк. 30-30 зв.

- 21 Там само. — Арк. 92-92 зв.
22 Там само. — Арк. 92 зв.—93; Ф. 1537, оп. 2, спр. 405. — Арк. 6 зв.—7.
23 Там само. — Арк. 355-355 зв., 438.
24 Там само. — Арк. 547-148 зв.
25 Там само. — Арк. 438-439 зв.
26 ІР НБУВ. — Ф. VIII, спр. 589. — Арк. 12.
27 Журнал засідання Черниговського губернського статистического комітета // ЧГВ. — 1868. — № 3. — Прибавление.
28 Витяг друкується мовою оригіналу (згідно сучасного російського правопису) із збереженням усіх фонетичних та стилістичних особливостей. Археографічне опрацювання пам'ятки здійснено на підставі правил передачі тексту кириличних документів XVI — XVIII ст. популярним методом. (Сташко В. Правила передачі тексту кириличних документів XVI — XVIII ст. дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів: Проект. — К, 1992).
29 Описание рек Черниговского наместничества (1785 г.). — С. 7.
30 Там само. — С. 29-30.

Швидько Г.К.

І.В.БЕБЕР ТА ЙОГО ПРОЕКТ СТВОРЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ В КАТЕРИНОСЛАВІ

Історію розвитку освіти на Катеринославщині дослідники, як правило, починають від потьомкінського нереалізованого проекту створення в новому губернському місті Університету та Академії Художеств. У кращому випадку згадується козацька Січова школа в Орловщині. Метою автора даної публікації є ввести до наукового обігу маловідоме ім'я першого директора катеринославських народних училищ та його також нереалізований проект створення в Катеринославі педагогічного інституту.

Вихідні дані життя Івана Васильовича Бебера за відсутністю свідчень сьогодні вказати неможливо. Відомості про